

HORVÁTH VERONIKA

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK A CSILIKTI-VÖLGYBEN ÉS NYUGATI KAPCSOLATAIK A KORAI SZKÍTA-SZAKA IDŐSZAKBAN

KIVONAT: A Kr. e. VIII. század végétől a Kr. e. VII. században Kazahsztán területén és az Altáj északnyugati erdős sztyeppés határvidékén, valamint a magasabb hegyei között új népcsoportok telepedtek le, melyek életmódja, kulturális sajátosságai eltérnek az azt megelőző időszak népességeinek hagyományaitól. Egyik legfontosabb lelőhelyük Kelet-Kazahsztán körzetben, a kínai határ közelében, a Kazah Altáj alacsonyabb hegyei által körbevett Csilikti-völgyben található. Feltárásukra csak 1949 után került sor Szergej Szergejevics Csernikov vezetésével. Ezek a terepi kutatások a 2002–2004 között, majd 2016-ban folytatódtak az almati Al-Farabi Kazah Nemzeti Egyetem Régészeti Tanszékének közreműködésével. A régi földfelszínre felépített halmok alól gerendaszerkezetes kamrák bukkantak elő, melyekhez többnyire K-ÉK-i irányú, néha kövel, néha gerendákkal fedett, bejárati folyosók (dromoszok) nyíltak. Ez a jelenség nemcsak Kelet-Kazahsztánban, hanem Délkelet- és Közép-Kazahsztánban, az Uráltól keletre, egészen Cseljabinszk térségéig követhető. Jelenlegi kutatások szerint ezeknek a sírpítményeknek az előzményei a késő bronzkori közép-kazahsztáni Begazi-Dandibaj kultúrában találhatók meg, illetve az Aral-tótól keletre, az észak-tagiszkeni mauzóleumok egyes épületei is ezt a konstrukciót mutatják. A Csilikti-völgyi nagy kurgánokból, a közép- és délkelet-kazahsztáni temetkezésekből teljesen hiányoznak a lótemetkezések és a lószerszám-mellékletek. Gazdagságukat azonban főként a kamrákban szétszórtan megtalált, kis méretű, vékony aranylemezekből

készült, illetve a türkizkővel berakott, úgynevezett szkíta-szaka állatstílusú hegyi kecskéket, ragadozó macskaféléket, valamint ragadozó madarakat ábrázoló ruhadíszek érzékeltetik.

KULCSSZAVAK: Csilikti-völgy, korai szaka időszak, Bajgetöbe kurgán, sírszerkezet, dromosz, szaka állatstílus

VERONIKA HORVÁTH

BURIAL CUSTOMS IN THE CHILIKTI VALLEY AND THEIR WESTERN CONNECTIONS IN THE EARLY SCYTHIAN-SAKA PERIOD

ABSTRACT: From the end of the 8th century BC, in the 7th century BC, new ethnic groups settled in the territory of Kazakhstan and in the northwestern forest-steppe border region of Altai, as well as in its higher mountains. Their lifestyle and cultural characteristics differed from the traditions of the populations of the preceding period (late Andronovo, Irmen). One of their most important sites is located in the Chilikti (or Shilikti) Valley in the eastern Kazakhstan region, near the Chinese border, surrounded by the lower mountains of the Kazakh Altai. Their major excavations took place from 1949, under the leadership of Sergei Sergeevich Chernikov. These field studies continued in 2002–2004 and then in 2016 with the cooperation of the Department of Archaeology of the Al-Farabi Kazakh National University in Almaty.

Underneath the mounds built on the old ground surface, beam-structured chambers were discovered, most of which had entrance corridors (dromos) opening in a north-east direction, some covered with stones and beams. This phenomenon can be observed not only in Eastern Kazakhstan, but also in Southeastern and Central Kazakhstan, east of the Urals, in as far as the Chelyabinsk region. According to current research, the antecedents of these burial structures can be found in the late Bronze Age Begazy-Dandybai culture of Central Kazakhstan, and certain buildings of the mausoleums of Northern Tagisken, Eastern Aral Sea region, also reflect this construction. The large kurgans

of the Chilikti Valley lack horse burials and horse harness finds, but their wealth is evident in the small, thin gold plates scattered throughout the chambers and the so-called Scythian-Saka clothing decorations inlaid with turquoise, which depict mountain goats, predatory cats and birds of prey.

KEYWORDS: Chilikti Valley, Early Saka Period, Baigetobe kurgan, wooden-beam burial chamber, dromos, Saka animal style

Bevezetés

A Kr. e. VIII. század végén és a Kr. e. VII. század folyamán új népcsoportokhoz kapcsolódó temetkezési rítusok, tárgytipusok, bronz lószerszámegegységek, fegyverek és állatábrázolásokkal ellátott aranytárgyakat rejtő sírhalmok jelentek meg az Aral-tótól délre és keletre, Közép-, Délkelet és Kelet-Kazahsztán területén, valamint az Altáj határvidékén és a magasabb hegyei között. Legkeletibb jelenlétük Tuvában, az Aldi-Bel' kultúra emlékei között figyelhetők meg. Ezek a kulturális sajátosságok látványosan eltérnek az azt megelőző időszak népességeinek (késő vagy poszt andronovói, irmeni) hagyományaitól.¹

A szakák kultúra korai elterjedésének egyik jelentős állomásának tekinthető a Kelet-Kazahsztán körzet Zajszán járásában, a Zajszán-tótól 100 km-re délre, a kínai határtól megközelítőleg 20 km-re elhelyezkedő Csilikti-völgy. A 80 km hosszú és 30 km szélesen húzódó síkságot dél-délnyugat felől a Tarbagataj vonulatai, míg észak felől a Manrak-hegy határolja. Az itt található fennsíkok közül egyik sem éri

¹ A szakák, mint népcsoport megjelenéséről Kazahsztán területén és keleti irányba történő vándorlásukról a kínai és dél-szibériai régiók régészeti emlékeinek vizsgálata kapcsán az utóbbi időben több orosz kutató is említést tett: Чурунов 2015, 473.; Шульга–Шульга 2020, 18, 19. Ezzel szemben a genetikai vizsgálatok eredménye, amely kizárólag a kazahsztáni, Cseljabinszk környéki és kirgizisztáni szakák kori lelőhelyekről vett mintákra épül, a szakák Altáj hegységéből történő kivándorlására utal: Gnechchi-Ruscone et al. 2021, 4-6., Fig. 4/B.

el a 2000 m magasságot, ám a völgy legmagasabb pontjának a Szaurtau-fennsíkon magasodó, 2716 m magas Sakpaktasz-hegy tekinthető² (1. kép, 2. kép).

Szergej Szergejevics Csernikov ásatásai (1949–1962)

Az első valódi régészeti terepbejárás 1949-ben zajlott a leningrádi Régészeti Intézet részéről, Szergej Szergejevics Csernikov vezetésével. A vállalkozást a kelet-kazahsztáni expedíció keretén belül végezték,³ melynek során a Csilikti-völgy közepén, Taszbasztau falu közelében 51 kurgánt számoltak össze. Később ezt a lelőhelyet Abgyes Taskenovics Toleubaev nevezte el „Csilikti-1”-nek.⁴ A kurgánok É–D-i irányban húzódnak. Közülük 13 halom 100 m átmérőjű és 8–10 m magas, a többi méretben kisebb, 20–40 m átmérőjűek és 3–5 m magasak. (3. kép) Ezenkívül a völgyben még négy másik, de kisebb kurgántemető található.

Az 1949-es, úgynevezett Kelet-kazahsztáni Régészeti Expedíció keretében került sor a völgy közepén található temető 7. számú kurgánjának feltárására,⁵ amely 42 m átmérőjű és 3 m magas. A halom felső rétege murvából és agyagos vályogból épült fel. 2,4 m mélyen (itt Szergej Szergejevics nem említi, hogy a mostani, vagy a régi földfelszínhez képest) kerültek elő fagerendák maradványai, amelyek a sírkamrát borították. Maga az építmény egy kör alakú, 5 m átmérőjű, 1,8 m mély gödörben lett kialakítva. A sírgödör keleti falából egy 9 m hosszú, 1,1 m széles és 1–1,3 m mély, enyhén felfelé emelkedő folyosó (dromosz) nyílt keleti irányba. A sírépítmény fölött, a kurgán felső betöltési rétegében ló-, bika- és juhcsontok helyezkedtek el szórta. A sírt oldalirányból, rablógödörön keresztül rabolták ki. Mindössze az alábbi leletek maradtak meg a kamrában: a férfi halott elszórt csontjai; aláhajtott lábbal, madárfejes agancsokkal ábrázolt, szarvas alakú aranylemez; három, ragadozómadár alakú

2 Черников 1965, 9.; Толеубаев 2006, 119.

3 Черников 1951, 144.

4 Толеубаев 2005, 4.; Толеубаев 2018, 40–41.

5 Черников 1951, 144–145.

aranylemez; egy hal alakú aranylemez; két aranylemez poncolt díszítésekkel⁶ (4. kép); vaskés tokjának famaradványai és aranylemezzel fedett koptatója, át-fürt vadkanagyar és 4 bárány asztragalosz. A dromoszban bronz szögletes ár és fehér márványból készült tárgy töredéke hevert. Csernyikov a sírt akkoriban a Kr. e. V–IV. századra keltezte, főként a szarvas alakú aranylemez kialakítása alapján, melyhez hasonlóak a kelet-európai sztyepperégió Kr. e. VI–V. századi szkíta kori kurgánjaiból ismertek.⁷ Később, a 2000-es évek elején az Arzsan 2. kurgán 2. sírjából előkerült hal alakú aranylemez alapján,⁸ amely pontos hasonmása a 7. kurgán ábrázolásának, a lelőhelyet a Kr. e. VII. század közepére, második felére datálták.

Az ásatások 1959-ben, 1961-ben és 1962-ben is folytatódtak, de nem hoztak annyira látványos eredményeket, mint az 5. kurgán feltárása 1960-ban. A Leningrádi Régészeti Intézet a soron következő, kelet-kazahsztáni körzetben szervezett ásatásának koordinálására ismét Csernyikovot kérte fel, valamint az expedíció a Repin Intézet építészeti osztálya és az oszkemeni pedagógiai intézet 15 tanulója vett részt.⁹ Az említett 5. kurgán 66 m átmérőjű és 5 m magas volt. Feltárása egy 25 m széles szelvényben és 2 m magas metszettel meghagyásával történt, amely a kurgán könnyebb stratigráfiai szerkezetének áttekintését segítette elő. A felső, kavicsos földből álló fedőréteg alatt körülbelül 1–1,2 m vastag, sűrű, zúzalékos, sárga színű agygréteg bukkant elő. A kurgán betöltése közepén bolygatottnak tűnt, amely magyarázható részben a sírrablók ténykedésével, részben a halom tetejének természetes eróziójával. Utólagos beletemetkezést nem figyeltek meg. A kurgán a régi földfelszínre épült, amely nagyjából a jelenlegi talajszinttel egyező magasságban fekszik. A fedőréteg eltávolítását követően megjelent egy 7,3 x 8,1 m területű, 1 m mély sírgödör. Ennek északnyugati sarkában előkerültek a gerendavázás kamra padlót és mennyezetet borító, igen rossz állapotban megőrződött maradványai.¹⁰ A kamra Szergej

6 Черников 1951, Рис. 47.

7 Fettich 1934; Алексеев 2012, 144–145.; Полидович 2017, Рис. 1–2.

8 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 116., 1–3.

9 Черников 1965, 7.

10 Черников 1965, Табл. I.

Szergejevics szerint vélhetően 4,8 x 4,6 m területű és 1,2 m magas lehetett, és kettésével lefektetett, megközelítőleg 70 cm vastag gerendákból állt. A gerendák közötti rések, valamint a kamra és a sírgödör közötti hézag zúzott kövekkel volt betöltve, meggátolva a gerendaépítmény szétcsúszását. A sírgödör keleti falából, hasonlóan a 7. kurgánhoz, kelet felé nyílik egy 12 m hosszú, 2 m széles és 1 m mély dromosz, amelyet ugyanúgy kővel és gerendákkal fedtek le (5. kép).¹¹ A sírkamrához a faanyagot feltételezhetően a völgy keleti feléből, 40 km-ről vagy annál is messzebről szállíthatták onnan, ahol manapság is vörösfenyő erdők találhatók, a kő nyersanyaga pedig a közeli hegyekből, a lelőhelytől legfeljebb kb. 15 km-ről származhatott.

A sírkamra nyugati felében, a padlón két halott szétdobált csontjai heverték. Közeliükben, a kamra északi falánál tegez maradványai, ezeken pedig rombikus és levél alakú, kétélű bronz nyílhegyek, továbbá 4, lábait maga alá húzó szarvas alakú aranylemez feküdt, a szarvasok szemei és fülei türkizkővel berakottak. A rablójáratnál, a kamra délnyugati falánál arany ruhadíszek, fejdíszek – 9 ragadozó madár alakú aranylemez, 29 összegömbölyödő ragadozó nagymacsát megformáló aranylemez, 12 hegyi kecskét ábrázoló aranylemez, ebből 7 töredékes¹², továbbá 5 vadkan alakú aranylemez, egy szárnyait széttáró madáralak, egy aranylemezről hajtogatott hal alak, szintén türkizkő berakással, egy kisebb ékszer, aranydész rekeszománcos technikával, a rekeszekben paszta berakással, miniatűr, bikonikus alakú, kis aranydíszek, valamint a már a 7. kurgánban ismertetett, háromszögletű, rombikus, övdíszként meghatározott aranylemezek poncolt díszítésekkel¹³ – heverték. Csernyikov feltételezése szerint a csilikti 5. kurgán aranylemezei tegezdíszek lehettek. A kutató azzal érvelt, hogy a tegezt eredetileg nem a padlóra helyezték, hanem inkább felakaszthatták a falra, hogy jobban látszódjanak a szarvas alakú díszítések (?). A tárgyak másolatai jelenleg az oszkemeni/uszty-kamenogorszki Helytörténeti Múzeumban tekinthetők meg, az eredeti leletek az Ermitázs Szkíta aranyak tárlatának részei.

11 Черников 1965, 13–17., Табл. III–IV.

12 Черников 1965, 18–31., Табл. VIII–XV.

13 Черников 1965, 32–42., Табл. XVI–XX.

Abgyes Taskenovics Toleubajev ásatásai (2002–2004, 2016)

A Csilikti-völgyben húzódó halmok kutatása az 1960-as éveket követően csak a 2000-es évek elején, 2002–2004-ben folytatódott az almati Al-Farabi Kazah Nemzeti Egyetem Régészeti Tanszéke által folytatott kelet-kazahsztáni expedíció keretén belül, Abgyes Taskenovics Toleubajev vezetésével.¹⁴ A völgy közepén, Csilikti település és Zsalsi aul között található Csilikti-3-ként elnevezett lelőhely 26, D–É-i irányban húzódó kurgánból áll. Ezek közül a legnagyobb, a legdélebbi, az 1. számú került feltárássra, melynek magassága 7,9 m, átmérője 97–99 m. A kurgánt a helyiek Bajgetöbének, azaz „Lovas ugratók dombjának” nevezik. Elnevezése szorosan összefügg a helyiek által megrendezett, a mai napig hagyományban levő lovassporttal, melyhez a domb kiváló tribünként szolgál.

Az ásatás a halom közepét É–D és K–Ny-i irányban metsző, 14 méter széles szelvényekben zajlott (6a és 6b képek). Az áldozati állatok csontjait tartalmazó, terméskővel kevert, 3,8–7 m vastag felső földréteg eltávolítását követően először a 4,9 m vastag, kisebb-nagyobb kövekből összerakott réteg, alatta pedig a földfelszínen felépített négyszögletes faszerkezetes sírkamra teteje és sarokgerendái bukkantak elő. A halom nyugati oldalán, az említett beásásnál, illetve a rablógödörnél a kőréteg nagyon szórványos volt, szinte teljesen hiányzott.

A korábban feltárt sírkamrákhoz hasonlóan az 1. kurgán temetkezése szintén rablott volt. Ennek ellenére a rablójáratban és a kamrában összesen több mint 4000 apró aranytárgy került elő, köztük 153 két, egymással szembe néző hegyi kecskefejet formázó, 36 ragadozómadár alakú, 20, két, egymással szembenéző szarvasfejet formázó, 38 párduc alakú, egy valamivel nagyobb hegyi kecske alakú aranylemez, melynek szeme és füle türkizkő berakásos, egy ötágú csillaggal díszített aranygomb, 63 aranycsövecske, 17 aranyfólia, miniatűr függők és egyéb aranytárgyak.¹⁵

14 Тoleубаев 2005, 3–7.

15 Тoleубаев 2006, 151.; Тoleубаев 2006, 53–56.

2016-ban szintén az Al-Farabi Kazah Nemzeti Egyetem Régészeti Tanszékének közreműködésével, valamint a Kelet-Kazahsztán körzet kulturális örökségvédelmi fejlesztési program keretében folytatódott a „Csilikti-1” kurgáncsoport kutatása, különös tekintettel a 8,6 m magas, 88 m átmérőjű, 16. számú kurgánjának feltárása,¹⁶ melyen immáron e tanulmány szerzőjének mint a tanszék doktoranduszának alkalma volt részt venni egy másfél hónapos terepi időszakban. A halom bontása az előző lelőhelyhez képest 20 m széles, T alakú szelvényben történt (7a kép). A munkálatok során három főbb réteg volt elkülöníthető: a terméskövel kevert felső földborítás; alatta kőborítás; a kőréteg alatt talált, földfelszínre épített gerendavázás sírkamra, melynek keleti–északkeleti oldalából dromosz nyílt (7b kép, 7c kép/1-2). A kamrában két halott maradványai feküdtek hanyatt fekvő pozícióban, fejjel ÉK felé. Az egyik csontvázat szarkofágba helyezték, a fosztogatás miatt a csontokra szétszórva bukkantak rá. Amint a 2002–2004-es terepi szezon, ez az ásatás is sikeresen végződött, ugyanis megint több mint 2000 apró, a fentebb bemutatott aranytárgyakhoz hasonló, szinte ugyanolyan típusú, azonos technikával készült lelet került elő a kamrában (7c kép/3-4).

A sírkamrák szerkezeti jellegzetességei

A Szergej Szergejevics Csernyikov által 1949-ben, „Csilikti-1” néven feltárt 7. kurgán sírgödörben kialakított sírkamrájától eltérően a többi ismertett sírkamra jellegzetesen földfelszínre épített, gerendavázás épület, melyeknek falai a közeli erdőségekből származó vörösfenyő gerendákból, és az ezeket megtámasztó, kis és közepes méretű kövekből álltak. A kamrák keleti falából nyíló dromoszon keresztül vitték be az elhunytat a kamrába, majd faágakkal, gerendákkal fedték le ezt a folyosót. Ezt a kazah kutatók részben a Napimádattal szokták összekapcsolni. Ugyanez a konstrukció jelenik meg a régióban a majemiri 1. kurgán alatt (8. kép/1-2),¹⁷ a Tarbagataj-hegységben az Eleke Szazi 2 temető

16 Толеубаев–Жуматаев 2016, 262., Рис. 16., 18–20., 22.; Толеубаев–Жуматаев–Шакиенов 2018, 3–14.; Толеубаев 2018, 48–54.

17 Джумабекова–Базарбаева 2011, 68–75., Рис. 5–6.

51. kurgánjában (8. kép/3-4),¹⁸ a Délkelet-Kazahsztánban található beszatyri temetőben, ahol a nagy kurgán földfelszíni gerendaszerkezetes kamrája szintén ugyanebben a struktúrában épült, továbbá itt a halmot függőlegesen a földbe állított kőlapokból kialakított kőszánc vette körül, ahogy a bajgetöbei és a csilikti 16. kurgánoknál is megfigyelhető.¹⁹ Ezenkívül fontos megemlíteni a beszatyri 1. (8. kép/4-5) és 3. kurgánt. Utóbbi esetében a sírkamra keleti falából azonban nem nyílt dromosz, hanem a katakombaszerű folyosó enyhén a kurgán közepe felé lejtve, ÉNy-DK-i irányban benyúlik a kamra alá.²⁰ A Csilikti-völgyben megfigyelt, dromoszos sírkamra szerkezet legkeletibb előfordulása a Tuvai Autonóm Köztársaság területén, Hondej-1 kurgán alól ismert (8. kép/6).²¹

A sírkamrákban észlelt temetkezési rítus alapján fontos kitérni arra az érdekességre, hogy a korai szkíta – korai szaka korban megjelent, lovas nomádokként emlegetett csoportok régészeti hagyatékai, a kelet- és délkelet-kazahsztáni és a tuvai sírkamrák nem tartalmaznak sem lótemetkezést, de még csak lószerszámokat sem, nem beszélve a kerámialeletekről.

A Csilikti-völgyben feltárt sírkamrák szerkezetileg viszonylagos összefüggésbe hozhatók az Aral-tótól keletre, Kizilordától nem messze található észak-tagiszkeni temető 6. és 7. számú mauzóleumaival. A 6. mauzóleum (9. kép/1)²² a kelet- és délkelet-kazahsztáni lelőhelyekhez hasonlóan a régi talajszintre épült, falai azonban kékes színű nyerstéglákból készültek. A komplexum központi épülete cilindrikus alakú, ebben pedig kialakítottak egy négyszögletes belső kamrát. A belső kamra külső fala és az ezt körbevevő, szintén nyerstéglákból épült fal között egy folyosó húzódik. Ahogy a Csilikti-völgy kurgánjainál, a mauzóleum belső kamrájának keleti falából, de a külső kerítőfalat átvágva kelet felé nyílik a dromosz, azonban ez nem egyenletes, hanem a kamra irányába enyhén lejt. A kurgán rabolt. Fontos különbség a kelet- és délkelet-kazahsztáni és Aral-tó környéki rítusok között, hogy a Csilikti-völgyi sírkamrákban nem

18 Toleubajev et alii 2020, 173–178., Рис. 3–4.

19 Акишев–Кушаев 1963, Рис. 4., Рис. 10., Рис. 13–18., Рис. 24–25.

20 Акишев–Кушаев 1963, Рис. 13 – Рис. 23., Рис. 30 – Рис. 35.

21 Научный архив ИА РАН, В.Д. Дьяконова Р-1 №? 1961, Табл. XXXII–XXXIX, фото 18–19.

22 Итина–Яблонский 2001, 37–40., Рис. 29., ил. 7–8.

volt égetés nyoma, a 6. mauzóleum padlóját azonban szenes égett háncsok borították, amelyek valószínűleg szőnyeg foszlányai lehettek, a padló pedig agyagos mázzal volt lekenve. A fal – a maradványok tanúsága szerint – szintén gyékénynyel és ágakkal borított, de főként vesszőfonással készült, melynek lenyomata megőrződött a falban. Ugyanakkor egyes részeken tűz nyomai észlelhetők, nemcsak a vesszőfonatokon, hanem a nyers téglákon is, valamint salakdarabok heverték a padlón. A dromoszban is megmaradtak az égési nyomok. A fülkemélyedésekben kialakított sírokból a mauzóleumot pontosan keltezhető leletanyag nem került elő.

A 7. mauzóleum (9. kép/2) belső négyszögletes kamrájának²³ falai helyi vörös színű nyers téglából épültek, keleti falától 0,5 m széles, világoskékes nyers téglából felhúzott folyosó nyílt kelet felé. A 3,1 x 2,1 m területű belső kamrát 20–50 cm mélyen süllyesztették a talajba. A külső és belső fal mentén 18–20 cm átmérőjű oszloplyukák sorakoztak, ezekben szintén vastag égési réteg található. A külső fal, részben az itt keletkezett tűz miatt, rossz állapotban maradt meg, így nehezebb rekonstruálni. Erre utal a folyosót fedő, szenes maradványokat tartalmazó, homokos-agyagos beomlás is. Amint a 6. mauzóleumnál is megfigyelhető volt, a 7. mauzóleum sírkamrájának fala szintén faoszlopokból kialakított, vesszőfonással bélelt, és agyagmázzal lekent patics. A padlón két edény töredékeit és két belső köpűs, babérlevél alakú nyílhegyet sikerült azonosítani, melyek alapján a komplexum késő bronzkor – kora vaskor közötti átmeneti időszakra keltezhető.

Korábbi régészeti kutatások megerősítették, hogy a kelet felé nyíló dromosszal rendelkező, négyszögletes sírkamrák előzményeit a Begázi-Dandibaj kultúrában, Közép-Kazahsztán területén érdemes keresni.²⁴ A begázi 1. (10. kép/1-6) és 2. számú mauzóleumok (10. kép/7-17), az idő folyamán többször is kirabolt sírkamrái²⁵, az észak-tagiszkieniekhez hasonlóan habarcs nélkül rakva, de kőlapokból épültek, és kívülről függőlegesen élükre állított, hatalmas, akár 9 m magas kőlapokból álló kerítések övezik. A sírkamrák alja földfelszínbe mélyí-

23 Итина-Яблонский 2001, 40–41., Рис. 31.

24 Például: Грязнов 1966, 238.; Кызласов 1977, 74–77.; Маргулан 1979; Чугунов 2002; 2006; Бейсенов-Варфоломеев-Касеналин 2014, Рис. 6., фото 3., фото 5–6., фото 8.

25 Маргулан 1998, 155–160., Рис. 5.

tett. Keleti falukon az eddig bemutatott temetkezési helyiségekhez hasonlóan körülbelül 9 m hosszú, de a falon kívül 4 m széles kijárat biztosított. A kelet- és délkelet-kazahsztáni sírkamrák elrendezéséhez képest a begázi 1. mauzóleum közepén 3 kőoszlop sorakozott, amelyet a kazah kollégák áldozati helyként értelmeznek.²⁶ Itt egy teljesen épen megmaradt bronzláncza, 4 kerámiaedény töredéke és egyéb tárgyak heverték. Az álló helyzetű kövek között, gímszarvas koponyáján kívül égett, kalcinálódott embercsontok is előkerültek.

Noha eléggé ritkán, de a begázi temető mauzóleumaihoz hasonló sírépítmények jelennek meg a Kr. e. VIII. század vége felé a Minuszinszki-medencében, Aszkiz járásban a Tagár-kultúra legkorábbi, Podgornovó fázisában. Példa erre Eszino I. 1. kurgán,²⁷ Verhnij Aszkiz 3. kurgán,²⁸ melyek közép-kazahsztáni kapcsolataira korábban több kutató is utalt.²⁹

Közép-Kazahsztánban, Karaganda körzet keleti részén, a kora szaka időszakban nemcsak a nagyobb, hanem kisebb kurgánoknál is fellelhetőek a négy-szögletes, kőből épített sírkamrák keletre nyíló folyosókkal. A nagyobb kurgánok sírkamráinak bejárati folyosói akár 11-15 m hosszúak is lehetnek, pl. Nurken-2 1–2. kurgánok esetében.³⁰ Taldi-2 2. kurgán (11. kép/1), Nazar (11. kép/2) és Karasoki 9. kurgánoknál (11. kép/5) szintén megfigyelhetők a keleti irányba nyíló, hosszabb bejárati folyosók, azonban a kamrákat függőlegesen felállított kőlapokból alakították ki, és a kamra bejárata szintén a rövidebb élére állított kőlapokkal van lezárva, ami a Begazi-Dandibaj kultúra mauzóleumainak konstrukcióira emlékeztet.³¹ Akbeit-6 3. kurgán (11. kép/ 9-11) földbe mélyített dromoszt szintén kőlapokkal torlaszolták el a földbe mélyített sírgödörtől.³² Külön vizsgálendő Nazar-2 1. kurgánja (11. kép/7), melyben a halom

26 Бейсенов–Варфоломеев 2014, Рис. 11.

27 Савинов 2012, Табл. V, 45.

28 A temető anyagai jelenleg feldolgozás alatt állnak: Научный архив ИА РАН, Э.А. Севастьянова Р-1 №5571а.

29 Подольский 1980, 126-127.; Podol'skij 1996, 88.; Чугунов 2006, 69–70.

30 Бейсенов–Исмагулова–Китов–Китова 2015, Рис. 5., 2., 4., Рис. 8., 1., 2.; Бейсенов 2015а; Бейсенов 2015б, 26., Рис. 11.

31 Бейсенов 2015б, 26., Рис. 10., 1–2., 5.

32 Бейсенов 2014, 124-125.; Бейсенов 2015б, 30., Рис. 14.

fedőrétege piramisszerűen kialakított, vízszintesen elhelyezett kőpakolásból áll. Itt a sírkamrát 1 m mélyen vájták bele az altalajba, falait kőlapokkal fedték, és a sírgödör pereménél hosszanti élük mentén lerakott kőlapokból álló „kerítés” található.³³ Észak-Kazahsztán területéről Kenesz 1. kurgán sírkamrája hasonló felépítésű, ám itt a sírgödör sátortető gerendaszerkezettel lehetett fedve, és a dromosz fala függőlegesen a földbe állított kőlapokból kialakított.³⁴

Dél-Uráltól keletre, Cseljabinszk térségében is felbukkan ez a temetkezési rítus a Kicsigino I. temető 5. kurgánja alatt (12. kép).³⁵ Itt a sírkamra 2,5 m mély, a keleti oldalából nyíló dromosz 6,5 m hosszú és 1-1,8 m mély. A sírkamrát vastag kő-, és földréteg fedte, valamint a dromosz fenyőből készült borítása is megmaradt, míg a kurgán széle felé haladva egy-két sornyi kőréteg jelent meg nagyobb kövekből és kőlapokból. A kamra nyugati falánál mindössze egy férfi halott maradványai kerültek elő. Közeliében bimetál (vaspengéhez illesztett bronzhüvellyel ellátott) fokos, bronz, állatfejjel díszített övtartozékok, között egy bronz függesztő, melynek segítségével egy fatokba helyezett vastör volt felfüggesztve a harcos övére.³⁶ Ez alatt hosszú szárú bronztükör hevert, füllel a hátán, bőrtokban. A halott bal oldalán 5 fekvő és álló ragadozómacska-félet ábrázoló aranydíz hevert, amelyek valószínűleg a tegezt díszíthették.³⁷ A tegezfelszereléshez 16 bronz nyílhegy tartozott, egy részük kétélű belső köpűs, más részük kétélű nyéltüskés, de előfordul háromélű belső köpűs, valamint csont négyélű belső köpűs nyílhegy is,³⁸ melyek jól ismertek a kazahsztáni és tuvai kora szaka – kora szkíta kori temetkezésekből. A halott férfi ruháját és fejfödőjét arany állatalakos lemezek díszítették. A kettős állatfejes övalkatrész és a kelet-északkelet felé nyíló folyosó alapján az északnyugat-kínai Sziunbake I temető 5C sírkamrája³⁹ mutat hasonló rituális és tárgytipusbeli tartalmi sajátosságokat. Mindazonáltal a szincsiangi temetkezésben bimetál fokos helyett

33 Бейсенов 2015b, 28., Рис. 12., Рис. 13.

34 Хабдулина 1994, 23., Табл. 13., 9.

35 Таиров–Боталов 2010, 55–67., Рис. 1, Рис. 2.,1.; Таиров 2015, Рис. 1., фото 4.

36 Таиров 2015, 302., Рис. 3.; Az öv rekonstrukcióját lásd: Чугунов 2016, Рис. 174A.

37 Таиров–Боталов 2010, Рис. 4–5.; Таиров 2015, 302., Рис. 4., 1–4., 12.

38 Таиров–Боталов 2010, Рис. 2–5.

39 Шульга 2010, Рис. 28, 5., Рис. 29., 13–15.

bronzból készült változat került elő, valamint a sírban megjelenik a lószerszám mellékletként.

Arman Zijadenovics Bejszenov véleménye szerint a közép-kazahsztáni, dromosszal rendelkező, kőlapokból felépített sírkamrák, mauzóleumok, valamint a kelet- és délkelet-kazahsztáni, keletre nyíló bejárati folyosóval rendelkező sír-építmények eredetét nem lehet sem Közép-Kazahsztánból, sem Belső-Ázsiából eredeztetni, továbbá nem köthetők egyetlen, konkrét régészeti kultúrához.⁴⁰

Ezt a meglátást támasztja alá a láthatóan több kulturális elemet magába foglaló, köztük a fent ismertetett Begázi-Dandibaj-kultúrának, és az észak-tagiszkeni mauzóleumoknak, valamint a közép-kazahsztáni kora szaka kori sírkamráknak bizonyos építészeti vonásait magába foglaló, a sztavropoli határterületen található Krasznoje Znamja temető 1. kurgánja (13. kép/1).⁴¹ A halom északi részén, a földből és kőből álló fedőréteg alatt szintén előtűnik egy 3 cm vastag nádréteg, ez alatt pedig egy sárgás-szürkés színű anyagos réteg és még egy kőréteg. A halom déli oldalánál, a felső homokos betöltésben áldozati állatok, juh és ló csontjai kerültek elő. A sírkamrák, a falerődítések és a tűzszentélynek nevezett kisebb épület (13. kép/6) a temetkezés szintjén lettek kialakítva (13. kép/2). Itt a régi talajszint kisebb zúzott kövekkel és rothadt növényi maradványokkal kevert. A kurgán központi részén kialakított, összetett földfelszíni építmény kívülről kőhomlokszattal erődített (13. kép/2-3), belső terét körben három, veszőfonatos kerítés választja el (13. kép/4), melyeket sugárirányban szakaszok egészítenek ki. Ezek a jellegzetességek az Arzsan-1 kurgán⁴² és bizonyos típusú nyugat-mongóliai és tuvai kherekuszurok építészeti vonásait⁴³ idézik.

A négyszögletes központi kamrához társul egy, Ny-ÉNy irányba nyíló, 18 m hosszú, 1,5 m széles folyosó (13. kép/2). A kamra falai 3 sor, 5–10 cm széles, olykor 1,5 m hosszú homokkő téglából épültek, melyeket agyagréteg fed. Belső fala mentén égett oszloplyukak sorakoznak, ettől északra omladékos a fal, rendszertelen a téglák, kövek sora, közöttük néha agyagos betöltés bukkan

40 Бейсенов 2015b, 31.

41 Петренко 2006, 18-27., Табл. 7–16., Табл. 44., Табл. 77.

42 Грязнов 1978, Рис. 1.

43 Новгородова 1989, 218.; Грач 1980, Рис. 71–72.

fel. Elképzelhető, hogy a központi kamra át lett alakítva, azonban oszloplyuk nyomaira nem bukkantak. Sajnos a kamrát többször is kifosztották; emberi csigolya, a rablógödörben elszórt állatcsontok és egy kétélű bronz nyílhegy maradtak csak meg. A dromosz tisztításakor kerültek elő a kora szkíta korra jellemző, fekete polírozott kerámia töredékek és egy csontlemez. Az északi kamrát a rablások miatt még több kár érte, így ezt nehéz rekonstruálni. Mindenesetre a kamra agyagból döngölt padlója sekélyen volt kialakítva az altalajban, melynek közepén rablógödör nyomai láthatók. Innen É–ÉK-re 5,5 m hosszú kőszegély húzódott, így csatlakozva a második kör alakú vesszőből fonott kerítéshez. Ugyanebben a kamrában kisebb, gyékénnyel fedett területek észlelhetők. Emberi temetkezésre utaló nyomok nincsenek. A harmadik vesszőből fonott kerítést egy külső, nagyobb és lapos homokkőből épült vaskosabb fal vette körbe. A fal belső oldalát ugyanaz a vesszőből fonott fal védi, amely a központi kamra és a külső fal közötti területet 3 részre osztja (13. kép/5). Ennek a falnak a vesszőmintás lenyomatai és a fal tövében sorakozó oszloplyukak is megőrződtek.

Ugyanez az épületszerkezet terjedt el a kelet-európai sztyeppén, de déli irányba nyíló dromosszal már a Kr. e. VII. század második felétől, ám a négyszögletes sírkamra falai mentén és a kamra belsejében szabályos távolságban kialakított oszlopok helyei észlelhetők, amelyek a gerendavázis tetőszerkezetet tarthatták. A Cserkasszi körzetben található Repjahovataja mogila kurgánte-mető 1. sírjának kamrája (14. kép/1-1a)⁴⁴ a fal mentén szorosan felállított fagerendákból épült, az épületszerkezetet azonban, a kazahsztáni sírkamrákkal ellentétben megfigyeltekkel, középen egy kerek és egy négyszögletes keresztmetszetű oszlopperenda tartotta. A déli irányból nyíló dromoszt egy fatörzs zárta le. A kamra keleti falánál egy harcos temetkezése feküdt, amelyhez tartozó mellékletek – vaslándzsa, kengyeles végű bronzzabla, csont oldaltag, szíjelosztók, bronztükrök és ékszerek –, bolygatás következtében a kamra északi falába vajt rablójáratban kerültek elő. A jellegzetes tárgytipusok alapján a sír a Kr. e. VII. század második felére, Kr. e. VI. század elejére keltezhető. Épületszerkeze-tileg nagyon hasonló a szomszédos Kirovográd körzetben található Zsurovka

44 Ильинская–Мозолевский–Тереножкин 1980, 33–37., Рис. 3., Рис. 4., Рис. 6.

kurgántemető 407. kurgánjának fagerendákból épült sírkamrája (14. kép/2),⁴⁵ melynek tetőszerkezetét szintén a helyiség közepére állított, két tartógerenda támasztja alá. A kamrában egy férfi és egy női halott maradványai kerültek fel-tárára, akik közelében a Repjahovataja mogila 1. sírjánál ismertetett fegyver- és ékszertípusok bukkantak fel, szintén a Kr. e. VII. század második fele és a Kr. e. VI. század eleje közötti időszakra keltezve a lelőhelyet. Érdeemes még megemlíteni Gladkovscsina kurgántemető 4 kurgán 1. sírját (14. kép/3),⁴⁶ melynek kialakításában az eddig bemutatott kelet-európai erdős sztyepei sírépületekhez képest a tartógerendák száma több, és inkább a kamra falai mentén, valamint a bejáratnál helyezkedtek el. A többi kamrához, illetve a krasznoe znamjai 1. kurgánnál észleltekhöz hasonlóan a helyiség falait agyaggal mázolták be, padlóját agyagból döngölték simára. A sírban négy halott maradványaira bukkantak, akik közelében kora szkíta korra keltezhető, két- és háromtollú bronz nyílhegyek heverték csomóban, továbbá kúpos arany fülbevalók és a középső szkíta korhoz köthető vastőr.

A dromosszal ellátott sírépületek egyik legnyugatibb megjelenése a Dnyeszter középső folyása mentén található Perebikovci kurgántemető 2. kurgánjának sírkamrája tekinthető (14. kép/4-4a).⁴⁷ A kamra legfelső, bolygatott borítása alatti réteg kővel és szénnel kevert agyagos betöltés. Az északi falnál eredeti helyzetükben megfigyelhetők a tetőszerkezet beomlott romjai, az állványzat és az oszlopok leégett maradványai, pirosas színű kövekkel és földdel borított tűzhely nyoma. A bejárat kivételével mindegyik fal aljától körülbelül 2 m magasságig látszik, hogy a talaj átégett. Az eddig vizsgált sírépítményekkel ellentétben a 2. kurgánban két sorban oszlopsorok sorakoznak a kamra fala mentén, a helyiség közepén pedig 6 tartóoszlop helyét regisztrálták a feltárók. A sírkamra nyugati falánál hamvakat találtak, ám a kamra égett állapota miatt nem tudni, hol zajlott le a temetkezési szertartás. Mivel a temetkezést kirabolták, ezért mindössze pár tárgy – bronz- és vaslándzsa, vaskés, két- és háromélű, há-

45 Ильинская 1975, Рис. 3, Табл. X, 2-19.; Daragan 2017, 41–44., 47–48., Fig. 2–5., Fig. 11–12.; Гречко 2018, 20–44.

46 Григорьев–Скорый 2012., 448–454., Рис. 10., Рис. 11., Рис. 14.

47 Смирнова 1979, 41–43., Рис. 5.

romtollú bronz nyílhegyek, a kelermeszi 24 kurgánban talált zablához hasonló, szegecselt, merevszerkezetes vaszabla,⁴⁸ vasbalta keltezik a kurgánt a Kr. e. VII. század második felére, a Kr. e. VI. század első felére.

Összefoglalás

A fent vizsgált temetkezések alapján elmondható, hogy a keleti irányba nyíló, dromosszal kialakított sírkamrák általánosan elterjedt jelenségnek számítanak a közép-, dél- és kelet-kazahsztáni sztyeppéken a Kr. e. IX-VIII. századtól egészen a Kr. e. VI. század közepéig. (15. kép)

Mindazonáltal fontos kiemelni, hogy a sírépítmények anyaga, a falak szerkezetének, valamint a tetőszerkezet kialakításának és megtámasztásának módja, és a kamrákban talált leletanyagok típusai szerint egyes régiókban kisebb-nagyobb különbségek fedezhetők fel.

A jelen publikáció kiindulópontjaként megjelölt Csilikti-völgyben feltárt kora szaka kori kurgánok szerkezeti felépítése egy jól körül határolható területen ugyanazt a sémát követi. A kamrák közepesen vastag fagerendából, kisebb és nagyobb kövek alátámasztásával épültek az eredeti talajszinten. Keleti falukhoz gerendával vagy faágakkal borított folyosó csatlakozott. Ilyen fagerendás épületek Kelet-Kazahsztánban, Délkelet-Kazahsztánban, illetve a cseljabinszki régióban és Tuvában is ismertek. Közös ismertetőjegyük, hogy hiányoznak belőlük a lótemetkezések, lószerszámok és a kerámialeletek. Kivételt képez a cseljabinszki régió közelében feltárt Kicsigino I 5. kurgán, amelyben az eltemetett harcos mellé elhelyezett fegyverek, harci öv alkatrészei, bronz és arany díszei és ezek párhuzamai alapján a sír jól keltezhető a Kr. e. VII. század második fele és a Kr. e. VI. század első fele közé.⁴⁹

Ezzel szemben a Közép-Kazahsztánban található sírkamrák kőlapokból, habarcs nélkül épültek, amint a késő bronzkori Begázi-Dandybaj kultúra ma-uzóleumai is. Az utóbbiakban talált bronz fegyvertípusok és kerámialeletek

48 Галанина 1997, Табл. 25, 346.

49 Таиров-Боталов 2010, 65–67.

a begázi sírépületek kialakításának lehetséges idejét a Kr. e. IX-VIII. századra⁵⁰ valószínűsítik.

Hasonló épületszerkezeti megoldás bukkant fel az észak-tagiszkeni 6. és 7. számú mauzóleumok esetén is. Habár a belső sírkamrába való bejutást ugyanúgy keleti irányba nyíló dromosszal oldották meg, az említett komplexumok felépítése teljesen különbözik a közép- és kelet-kazahsztáni kő- és gerdavázás kamráktól. A tagiszkeni sírboltokat nyers agyagtéglából építették, és több helyen, a padlótól kindulva vastag égési rétegek észlelhetők. Jellemző továbbá, részben a 7. mauzóleumnál, hogy nemcsak a kamra falánál, hanem a kamrát körbevevő folyosón és külső épületi falban faloszlopok nyomai sorakoznak vesszőfonatos kerítés, agyagtapasztások maradványaival együtt. A kamrában előkerült kerámiatöredékek és apróbb eszközök alapján a kutatók a Kr. e. IX-VIII. századra határozták meg a komplexumok építési és használati idejét.⁵¹ Ez a jelenség Dél-Kazahsztánban egyedülállónak tekinthető, mindazonáltal az Észak-Kaukázusban, a sztavropoli határterületen fekvő Krasznoe Znamja kurgántemető 1. kurgánjának szerkezeti felépítésében nyomon követhetők a közép-kazahsztáni késő bronzkori és kora vaskori sírkamrák jellemző vonásai, illetve itt fordulnak elő olyan vesszőfonatos, agyagtapasztással készült kerítés- és oszlopszerkezetes épületmegoldások, amelyek az észak-tagiszkeni mauzóleumoknál jelentkeznek. Fontos megjegyezni, hogy az 1. kurgán központi kamrájából nyugati irányban nyílik a folyosó. A déli szektorban pedig elkülönítve egy harcos temetkezése két, lószerszámmal felszerelt ló egész csontvázával került elő. A ló jelenléte ebben a formában idegennek tűnik a közép-és kelet-kazahsztáni, valamint az észak-tagiszkeni sírkamrákban megismert jellegzetességekhez képest. Emellett a déli kamrában talált lószerszám típusok és fegyverek, amelyek a kutatók szerint a kurgánt a Kr. e. VII. század második fele – vége közé kelteznek, szinte alig mutatnak hasonlóságot a jelen publikáción kívül eső, más kora szaka kori közép-kazahsztáni temetőkből dokumentált lószerszámegyüttesekkel, fegyverekkel.⁵²

50 Итина–Яблонский 2001, 40–41.

51 Итина–Яблонский 2001, 96-97, 99.

52 Петренко 2006, 112., Табл. 47., Табл. 48., Табл. 49. Vö.: Маргулан–Акишев–Кадырбаев–

A Kr. e. VI. század közepe felé Közép-Kazahsztánban és az Aral-tó mentén megjelennek a dél-délkeleti irányba nyíló folyosókkal ellátott sírépületek, például a dél-tagiszkeni 56., 57., 60. kurgánok⁵³ ilyenek ugyanakkor nyugati irányba nyíló dromoszokkal kialakított sírkamrák is adatoltak a dél-tagiszkeni 53. kurgánban.⁵⁴ Ezen sírépítmények állítása és használata ezeken a területeken egészen a Kr. e. V. századig végig követhető, miközben a sírokba rejtett tárgyak formakincse és tartalmi összetétele a Kr. e. VI. század közepétől fokozatosan megváltozik.⁵⁵

Ennek tükrében a vizsgált sírkamra típus szokásba kerülésének legkorábbi szakaszának és eredetének meghatározása komoly fejtörést okoz. Arman Zijadenovics Bejszenov véleménye szerint a kazahsztáni, keletre nyíló folyosóval rendelkező sírépítmények eredete nem kapcsolható sem Közép-Kazahsztán, sem Belső-Ázsia régióihoz, továbbá nem köthetők egyetlen, konkrét régészeti kultúrához.⁵⁶ Vlagyimirovna Gavrilovna Petrenko szintén összehasonlította egymással a kazahsztáni régiók dromoszos sírépületeit a krasznojje znamjai kurgántemető 1. kurgánjának épületszerkezetével, és röviden utalt az elő-ázsiai építészeti formák és technika lehetséges átvételére a közép-ázsiai és észak-kaukázusi sírépítmények esetében.⁵⁷

A fent elemzett dromoszos temetkezések és az egyéb régészeti emlékek kapcsán felmerülő kérdések arra mutatnak, hogy további kutatások szükségesek a közép-ázsiai korai szaka törzsek kapcsolatrendszerének alaposabb megismeréséhez. Megjelenésüknek, kulturális és hitvilágbeli sokszínűségüknek a feltérképezése közelebb vihet Közép- és Elő-Ázsia, egyúttal Elő-Ázsia és Kelet-Európa déli sztyeppvidéke régészeti múltjának és kapcsolatrendszerének mélyebb megértéséhez a korai szkíta – korai szaka időszakban.

Оразбаев 1966, Рис. 7., Рис. 8., Рис. 15., Рис. 16.

53 pl. Итина–Яблонский 1997, Рис. 48., Рис. 50., Рис. 54., Рис. 56., Рис. 64.; Бейсенов 2015b, Рис. 11.

54 Például: Итина–Яблонский 1997, Рис. 41.

55 Итина–Яблонский 1997, 69–70.

56 Бейсенов 2015b, 31.

57 Петренко 2006, 117.

Felhasznált irodalom

- Bejsenov 2011.** Bejsenov, A.: Die Nekropole Taldy 2 in Beziehung zu den Kulturen der frühsakischen Zeit Osteurasiens. In: Stöllner, T., Samašev, Z. hrsg.: *Unbekanntes Kazakhstan. Archäologie im Herzen Asiens*. Band II. Bochum, 2013. 595–608.
- Čugunov–Parzinger–Nagler 2010.** Čugunov, K. V. – Parzinger, H. – Nagler A.: *Der skythenzeitliche Fürstengurgan Aržan 2 in Tuva*. Steppenvölker Eurasiens 3. Mainz, 2010.
- Daragan 2017.** Daragan, M. N.: Experience in the reconstruction of the chamber tombs of the early Scythian-period of the Ukrainian forest-steppe. In: Teleaga, E. hrsg.: *Internationale Tagung. Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Marburg, 2017. 41–54.
- Fettich 1934.** Fettich, N.: *Der skytische Fund von Gartschinowo*. Archaeologia Hungarica 15. Budapest, 1934.
- Gnecchi-Ruscione et al. 2021** Gnecchi-Ruscione, G.A. – Khussainova, E. – Kahbatkyzy, N. – Musralina, L. – Spyrou, M.A. – Bianco, R.A. – Radzeviciute, R. – Gomes Martins, N.F. – Freund, C. – Iksan, O. – Garshin, A. – Zhanijazov, Zh. – Bekmanov, B. – Kitov, E. – Samashev, Z. – Beisenov, A. – Berezina, N. – Berezin, Ya. – Bíró, A. Zs. – Évinger, S. – Bissembaev, A. – Akhatov, G. – Mamedov, A. – Onggaruly, A. – Voyakin, D. – Chotbayev, A. – Kariyev, E. – Buzhilova, A. – Djansugurova, L. – Jeong, Ch. – Krause, J.: Ancient genomic time transect from the Central Asian Steppe unravels the history of the Scythians. *Science Advances*. 7. 2021. 1–14.
- Podol'skij 1996.** Podol'skij, M.L.: Early Tagar Barrows near the village of Znamenka in Khakasia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. Vol. 3. No.1.1996. 61–96.
- Toleubaev 2006.** Toleubaev, A.T.: Snow leopards, eagle-felines and golden deer treasures from the „Hill of Horse Races”. In: Chang, C. – Guroff K.S. ed.: *Of Gold and Grass: Nomads of Kazakhstan*. Baltimore, Maryland, 2006. 51–56.

- Toleubaev 2009.** Toleubaev, A.T.: Gold of Early Saks Period from Shilikty valley, Kazakhstan. *Folia praehistorica posnaniensia*. V. XV. Poznań, 2009. 175–183.
- Акишев–Байпаков 1998.** Акишев, А.К. – Байпаков, К.М. отв. ред.: Маргулан, А.Х.: *Сочинения. В 14 томах. Том. 1. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана*. Алматы, 1998.
- Акишев–Кушаев 1963.** Акишев, К.А. – Кушаев, Г.А.: *Древняя культура саков и усуньей долины реки Или*. Алма-ата, 1963.
- Алексеев 2012.** Алексеев, А.Ю.: *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург, 2012.
- Бейсенов 2014.** Бейсенов, А.З.: *Древние сокровища Сарыарки*. Алматы, 2014.
- Бейсенов 2015а.** Бейсенов, А.З.: Погребально-поминальный комплекс «Курган 37 воинов». *Вестник Южно-Уральского Государственного Университета*. Т. 15. №1. 2015. 6–12.
- Бейсенов 2015б.** Бейсенов, А.З.: Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана. In: Бейсенов, А.З. отв. ред.: *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии*. Алматы. 2015. 11–38.
- Бейсенов–Варфоломеев–Касеналин 2014.** Бейсенов, А.З. – Варфоломеев, В.В. – Касеналин, А.Е.: *Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана*. Алматы, 2014.
- Бейсенов–Исмагулова–Китов–Китова 2015.** Бейсенов, А.З. – Исмагулова, А.О. – Китов, Е.П. – Китова, А.О.: *Население Центрального Казахстана в I тыс. до н. э.* Алматы, 2015.
- Вишневская 1973.** Вишневская, О.А.: *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н. э. по материалам Уйгарака*. Москва, 1973.
- Галанина 1997.** Галанина, Л.К.: *Келермесские курганы: «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Степные народы Евразии. т. 1 /Отв. ред. А.И. Иванчик, Г.Парцингер. Москва: Палеограф, 1997.
- Грач 1980.** Грач, А.Д.: *Древние кочевники в центре Азии*. Москва, 1980.

- Гречко 2018.** Гречко Д.С. Поховальний обряд населення Дніпровського лісостепового лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу. *Археологія і давня історія України*. Вип. 1 (26). 2018. 20–44.
- Григорьев–Скорый 2020** Григорьев, В. – Скорый С.: Курганы у села Гладковщина — памятники эпохи скифской архаики в левобережной Приднепровской террасовой лесостепи. In: Blajer, W. ed. *Peregrationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicate*. Kraków: Wydawnictwo Profil-Archeo, Instytut Archeologii UJ & Wojciech Blajer, 2012. 441–459.
- Грязнов 1966.** Грязнов, М.П.: Восточное Приаралье. In: Массон, В.М. отв. ред.: *Средняя Азия в эпоху камня и бронзы*. Москва-Ленинград, 1966.
- Грязнов 1978.** Грязнов, М.П.: К вопросу о сложении культур скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан. *Краткие сообщения Института археологии РАН*. Вып. 154. 1978. 9–19.
- Джумабекова–Базарбаева 2011.** Джумабекова, Г.С. – Базарбаева, Г.А.: В поисках следов свернувшейся пантеры: к изучения памятников Майемирской степи. In: Егорова, Т.А. отв. ред.: *История и археология Семиречья. Сборник статей и публикаций*. Вып. 4. Алматы, 2011. 67–88.
- Ильинская 1975** Ильинская, А.И.: *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII–VI вв. до н. э.)*. Киев: Изд-во «Наукова думка», 1975.
- Ильинская–Мозолевский–Тереножкин 1980.** Ильинская, В.А. – Мозолевский, Б.Н. – Тереножкин, А.И.: Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. In: Тереножкин А.И. отв. ред.: *Скифия и Кавказ*. Киев, 1980. 31–63.
- Итина–Яблонский 1997.** Итина, М.А. – Яблонский, Л.Т.: *Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южного Тагискена)*. Москва, 1997.
- Итина–Яблонский 2001.** Итина, М.А. – Яблонский, Л.Т.: *Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи*. Москва, 2001.
- Кызласов 1977.** Кызласов, Л.Р.: Уюкский курган Аржан и вопрос о происхождении сакской культуры. *Советская археология*. №2. 1977. 69–86.
- Маргулан 1979.** Маргулан, А.Х.: *Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана*. Алма-ата, 1979.

- Маргулан–Акишев–Кадырбаев–Оразбаев 1966** Маргулан, А.Х. – Акишев, К.А. – Кадырбаев, М.К. – Оразбаев, А.М.: *Древняя культура Центрального Казахстана*. Адма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1966.
- Новгородова 1989**. Новгородова, Э.А.: *Древняя Монголия (некоторые проблемы хронологии и этнокультурной истории)*. Москва, 1989.
- Петренко 2006**. Петренко, В.Г.: *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. Corpus tumulorum scythicorum et sarmaticorum*. Т. 1. Москва-Берлин-Бордо, 2006.
- Полидович 2017**. Полидович, Ю.Б.: Пластина – обкладка горита из кургана первой половины V в. до н.э. у с. Ильичево (Крым). In: Клочко Л.С. – Полидович Ю.Б. ред.: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки. Київ, Музей історичних коштовностей України, 21-22 листопада 2016 р.* Київ, 2017. 89–110.
- Подольский 1980**. Подольский, М.Л.: Местные и «инородные» элементы ранней тагарской культуры. In: *ТД Всесоюзной Археологической конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства»*. Кемерово, 1980. 126–134.
- Савинов 2012**. Савинов, Д.Г.: *Памятники тагарской культуры Могильной степи (по результатам археологических исследований 1986-1989 гг.)*. Санкт-Петербург, 2012.
- Смирнова 1979**. Смирнова, Г.И.: Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*. Т. XX. СПб, 1979. 37–65.
- Таиров 2015**. Таиров, А.Д.: Комплекс раннесакского времени кургана 5 могильника Кичигино I в Южном Зауралье. In: Бейсенов, А.З. отв. ред.: *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии*. Алматы. 2015. 300–319.
- Таиров–Боталов 2010**. Таиров А.Д. – Боталов С.Г. Погребение сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье. In: Герасимова М.М. – Малашев В.Ю. – Мошкова М.Г. отв. ред.: *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. Сборник статей в честь 60-летия Л.Т. Яблонского*. Москва, 2010. 55–70.

- Толеубаев 2005.** Толеубаев, А.Т.: Надмогильное сооружение сакского «Золотого» кургана из археологического комплекса Чиликты-3. In: Садикова А.З. отв. ред.: *„Казахстан и внешний мир. История и современность“*. Материалы международной научно-практической конференции, 22 декабря 2004. Алматы, 2005. 3–7.
- Толеубаев 2006.** Толеубаев, А.Т.: Золотые курганы Шиликты. In: Байпаков, К.М. – Таймагамбетов Ж.К.: *Археология Казахстана*. Алматы, 2006. 140–157.
- Толеубаев 2018.** Толеубаев, А.Т.: *Раннесакская шиликтинская культура*. Алматы, 2018.
- Толеубаев–Жуматаев 2016.** Толеубаев, А.Т. – Жуматаев, Р. С.: Выдающиеся памятники шиликтинской долины и северных предгорий Тарбагатай. In: Ахметов Д. ред.: *Алтай – Туркі өлеминің алтын бесігі*. Өскемен, 2016. 225–233.
- Толеубаев–Жуматаев–Шакенов 2018.** Толеубаев, А.Т. – Жуматаев, Р. С. – Шакенов, С.Т.: Шілікті қорымындағы №16 обада жүргізілген қазба жұмыстары. In: Омаров Г.К. ред.: *Материалы международной научно-методической конференции «X Оразбаевские чтения» «Историко-культурное наследие Казахстана: Проблемы изучения, интерпретации и сохранения»*. 11-12 мая 2018 г. Алматы, 2018. 3–14.
- Toleubajev et alii 2020.** Толеубаев, А.Т. – Жуматаев, Р.С. – Омаров, Г.К. – Шакенов, С.Т. – Бесетаев, Б.Б. – Ергабылов, А.Е.: Результаты археологических исследований 2019 г. на могильнике Елеке сазы 2. In: Байтанаев Б.А. ред.: *Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований»* (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Алматы, 2020. 172–197.
- Хабдулина 1994.** Хабдулина, М.К.: *Степное Пришимье в эпоху раннего железа*. Алматы, 1994.
- Черников 1951.** Черников, С.С.: Восточноказахстанская экспедиция. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*. Вып. XXXVII. 1951. 144–150.

- Черников 1965.** Черников, С.С.: *Загадка золотого кургана*. Москва, 1965.
- Чугунов 2002.** Чугунов, К.В.: Херексуры Центральной Азии (к вопросу об истоке). In: Кирюшин Ю.Ф. – Тишкин А.А. отв. ред.: *Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура*. Барнаул, 2002. 142–149.
- Чугунов 2006.** Чугунов, К.В.: Синхронизация культур начала раннескифского времени Центральной Азии, Южной Сибири и Казахстана. In: Деревянко А.П. – Молодин А.И. отв. ред.: *Современные проблемы археологии России. Материалы Всероссийского археологического съезда*. Том II. Новосибирск, 2006. 69–71.
- Чугунов 2015** Чугунов, К.В.: Формирование культур ранних кочевников в Казахстане и Саяно-Алтае (к постановке проблемы). In: Королькова Е.Ф. отв. Ред.: *Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы*. ТГЭ 77. Санкт-Петербург: ГЭ, 457–486.
- Чугунов 2016.** Чугунов, К.В.: Парадные пояса кочевников Азии в раннескифское время. In: Деревянко А.П. – Молодин В.И. отв. ред.: *Алтай в кругу евразийских древностей*. Новосибирск, 2016. 336–356.
- Шульга 2010.** Шульга, П.И.: *Синьцзян в VIII–III вв. до н. э. (Погребальные комплексы. Хронология и периодизация)*. Барнаул, 2010.
- Шульга-Шульга 2020** Шульга П.И. – Шульга Д.П.: О миграциях ранних кочевников в Китае и на соседних территориях. *Stratum Plus*. №3. 2020. 15–30.

Képmelléklet

1. kép: Csilikti-völgy földrajzi elhelyezkedése (https://gdb.rferl.org/cd16951e-8eaf-4a04-a371-1a8367ee1546_w1023_r1_s.png alapján. Letöltés ideje: 2022. 07. 04.; <https://thumbs.dreamstime.com/b/восточно-казахстанская-область-казахстана-на-белом-спутник-форма-194361996.jpg> alapján. Letöltés ideje: 2022. 07. 04.)

2. kép: Csilikty-völgy, panoráma fotó (saját kép)

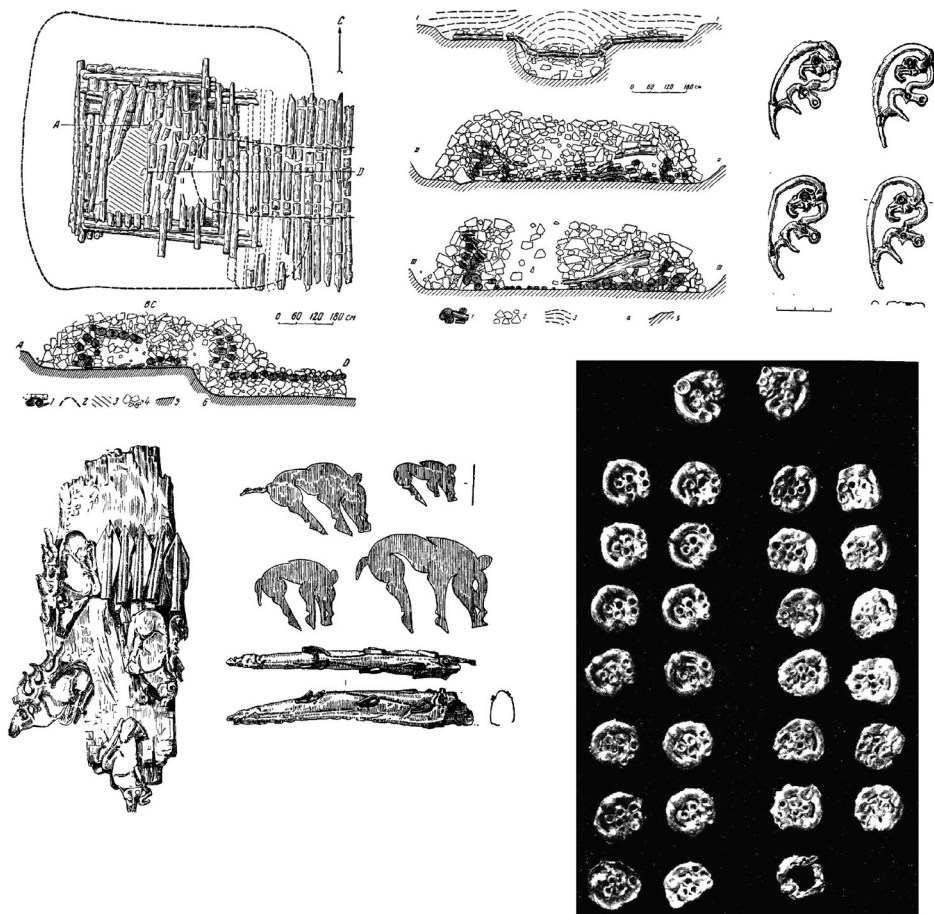

3a–b kép: Csilikti-1 kurgán csoport nagykurgánjai madártávlatból
(Толлеубаев 2018, 45. alapján)

4. kép: Aranytárgyak Csilikti 7. kurgánból (Черников 1951, Рис. 47. alapján)

5. kép: Csilikti 5. kurgán és leletei (Черников 1965, Табл. III., Табл. IX., Табл. XIV., Табл. XV., Табл. XVIII. alapján)

6a kép: 1: Csilikti-3 1. kurgán (Bajgetöbe) északkeleti nézetből. 2. Feltárt sírkamra. 3. Dromosz szerkezete. 4-6: A kurgánból előkerült leletek (1, 2, 3, 5: Тoleyбаев 2006, 146. 4: Тoleyбаев 2006, 152. alapján)

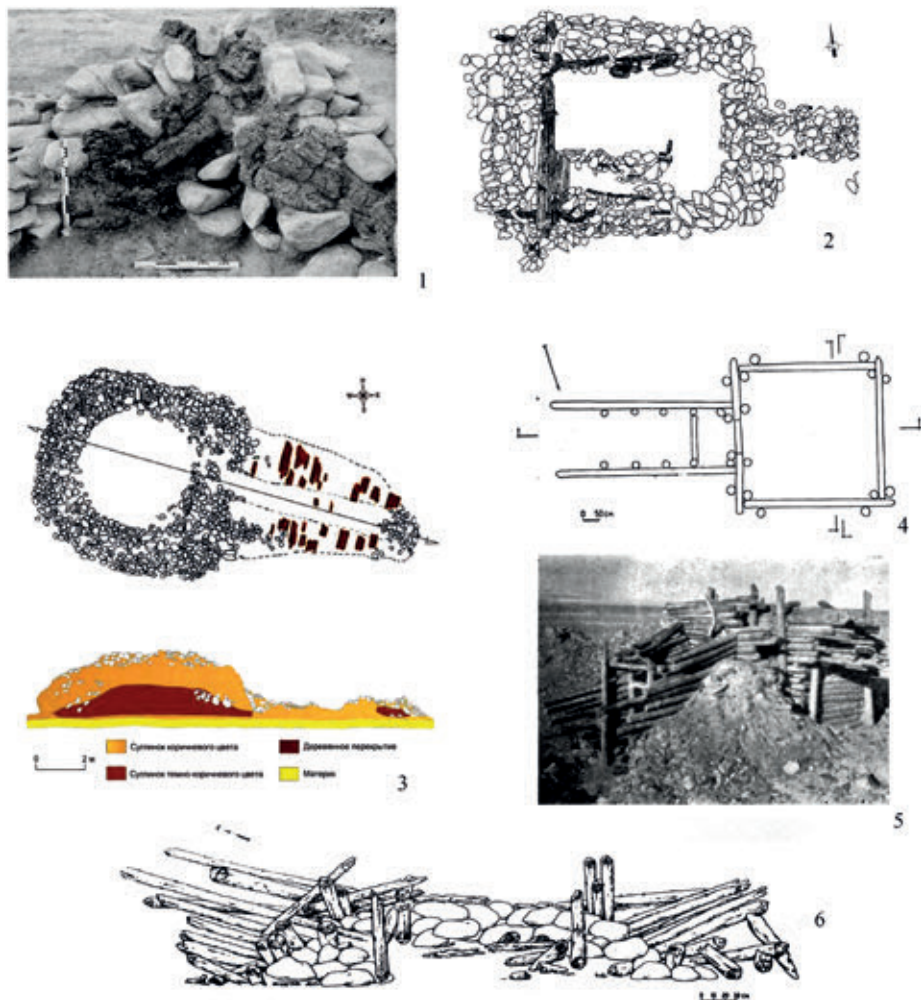
6b kép: 1: Kirándulás az 1. kurgánhoz 2016 nyarán (saját kép). 2. Emléktábla a 2002-2003-ban megásott kurgán közepén (saját kép)

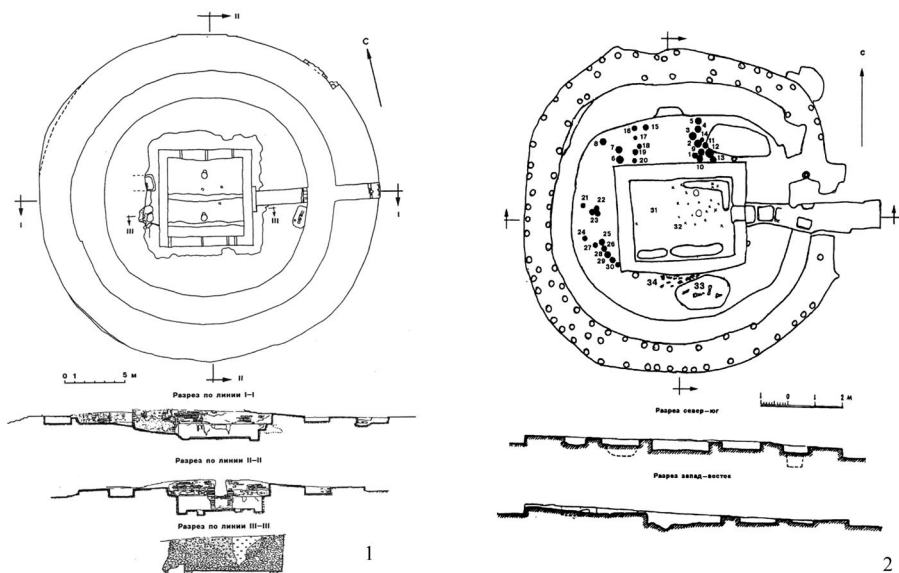
7a kép: A megásott Csilikti-1 16. kurgán madártávlatól (Толубаев 2018, 42. alapján)

7b kép: A kurgán központi sírkamrájából északkeleti irányba nyúló dromoszának feltárása és a kelet-délkeleti szelet rétegtani felépítése (saját kép)

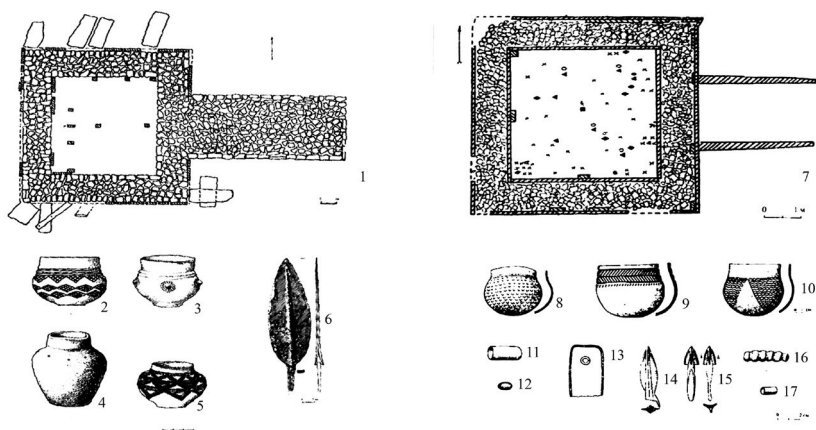
7c kép: A kurgán kőpakolásos rétege délkeleti irányból (1), a feltárt sírkamra felülnézetből (2) és az előkerült leletek (3-4) (Толубаев-Жуматаев-Шакиенов 2018, сур. 6-9. alapján)

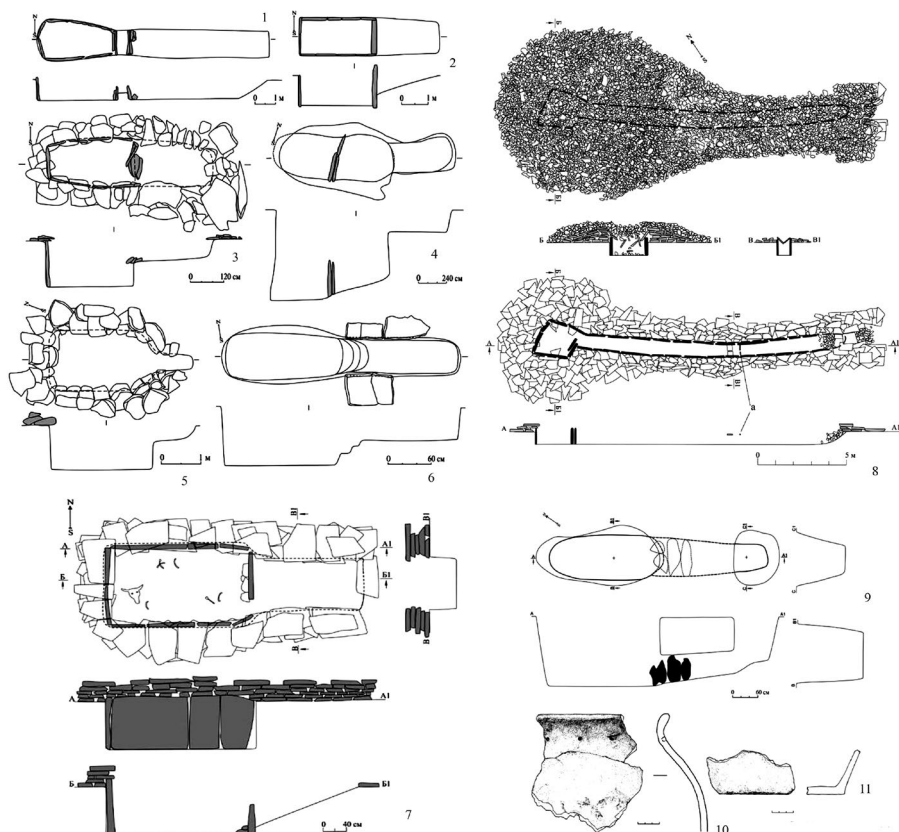
8. kép: Négyzetletes, gerendavázás sírkamrák K-DK felé nyíló dromosszal. 1-2: Majemir 1. kurgán (Джумабекова-Базарбаева 2011, Рис. 5-6. alapján). 3. Eleke Szazi 2. temető 51. kurgán (Toleubajev et alii 2020, Рис. 4. alapján). 4-5: Beszatyır 1. kurgán (Акишев-Кушаев 1963, Рис. 15-16.); 6: Hondej-1 kurgán (Научный архив ИА РАН, В.Д. Дьяконова 1961, табл. XXXIX. alapján)

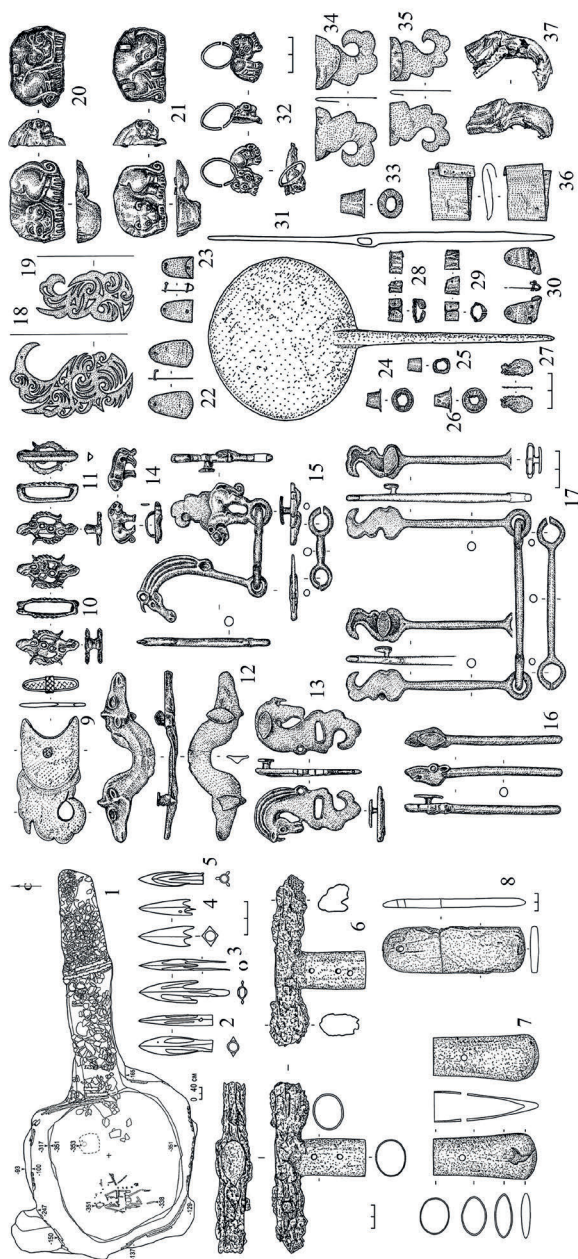
9. kép: kép: Észak-Tagiszken. 1: 6. mauzóleum (Итина-Яблонский 2001, Рис. 29. alapján). 2: 7. mauzóleum (Итина-Яблонский 2001, Рис. 31. alapján).

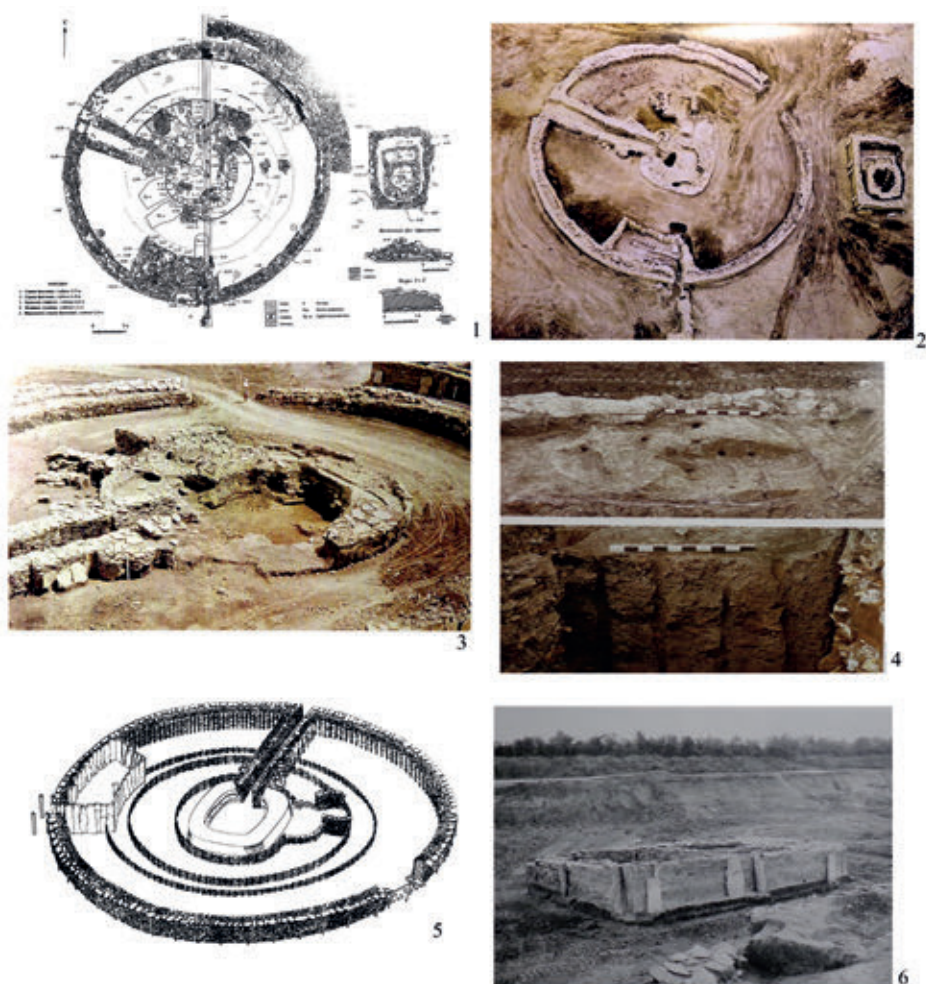
10. kép: 1-6: Begázi 1. mauzóleum (Бейсенов-Варфоломеев 2014, Рис. 1. alapján).
7-17: Begázi 2. mauzóleum (Бейсенов-Варфоломеев 2014, Рис. 2. alapján).

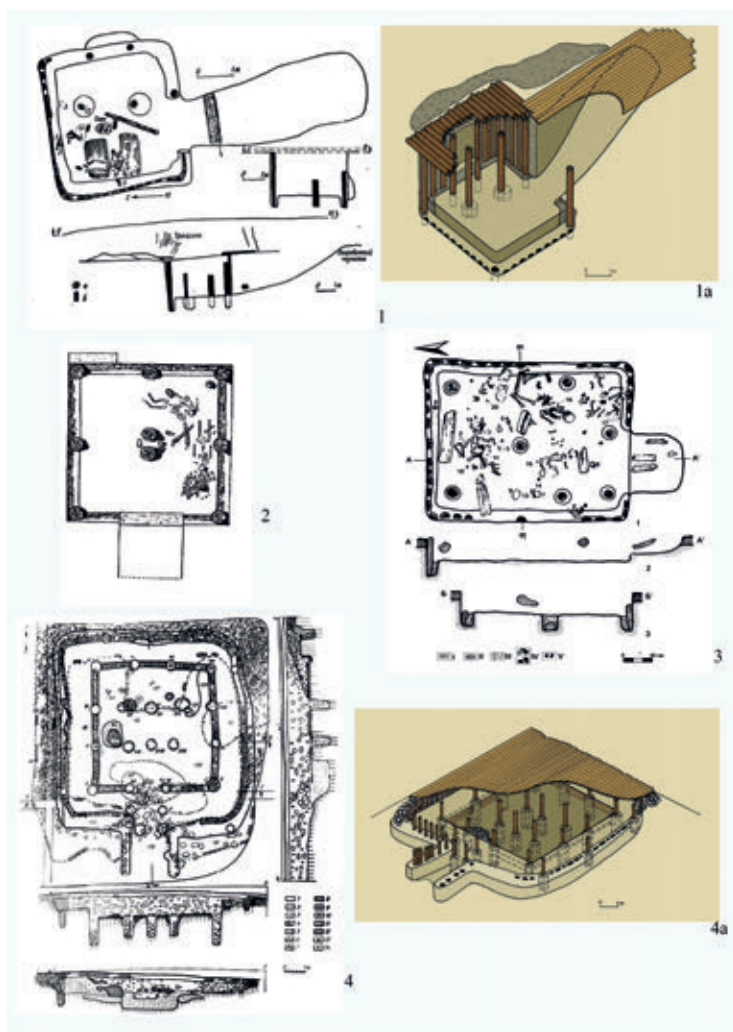
11. kép: Négyzögletes sírkamrák keletre nyíló dromosszal, Közép-Kazahsztán. 1: Taldy-2 1. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 1. alapján). 2: Nazar (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 2. alapján). 3: Vakybulak 12. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 3. alapján). 4: Szerekti-1 10. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 4. alapján). 5: Karasoki 9. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 5. alapján). 6: Serubaj 1. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 10, 6. alapján). 7: Nazar-2 1. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 13. alapján). 8: Nurken-2 1. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 11. alapján). 9-11: Akbeit-6 3. kurgán (Бейсенов 2015b, Рис. 14. alapján)

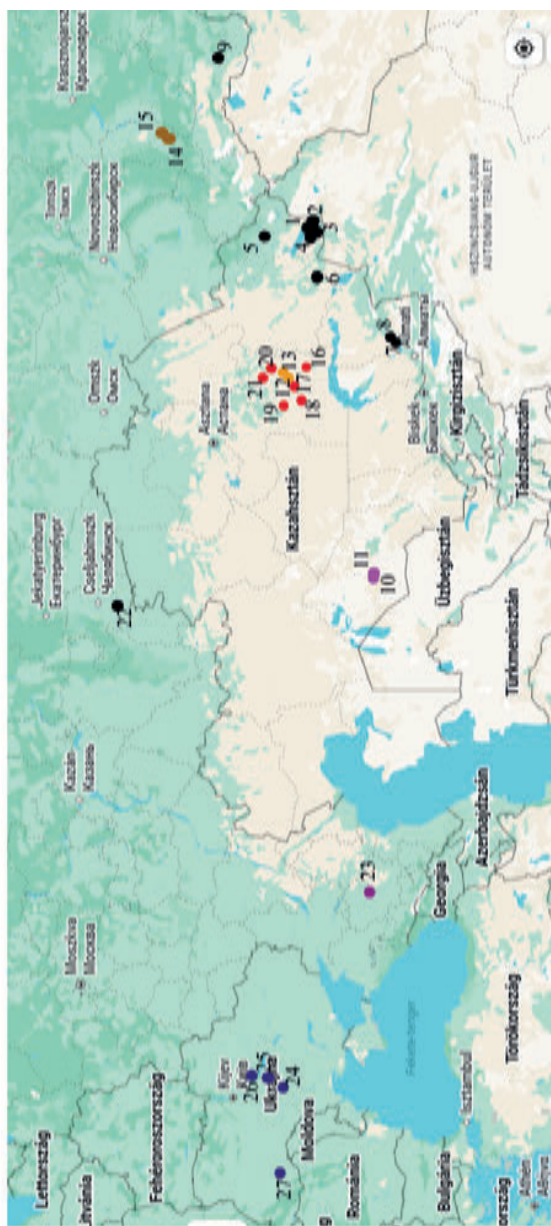
12. kép: Kicsigino I 5. kurgán (Таиров-Боталов 2010, Рис. 2., Рис. 3., Рис. 4. alarján)

13. kép: Krasznoje Znamja 1. kurgán. 1-2: A kurgán kőből épített szerkezete, felül-
nézetből (Петренко 2006, Табл. 3., Табл. 77. alapján). 3: Központi kamra (DNy felől)
(Петренко 2006, Табл. 8., 1. alapján). 4: Agyaggal tapasztott vesszőfonatos kerítés
lenyomata és cölörlukai (Петренко 2006, Табл. 82, 2-3. alapján). 5: Az 1. kurgán
épületszerkezetének rekonstrukciója (Петренко 2006, Табл. 44. alapján). 6: Tűzszen-
tély épületének maradványa (Петренко 2006, Табл. 117, 1. alapján).

14. kép: Négyzetletes sírkamrák délre nyíló dromosszal. 1: Repjahovataja mogila 1. sír (Ильинская–Мозолевский–Тереножкин 1980, Рис. 3. alapján). 1a: sírépítmény rekonstrukció, Repjahovataja mogila 1. sír (Daragan 2017, Fig. 3. alapján). 2: Zsurovka 407. kurgán (Ильинская 1975, Рис. 3. alapján). 3: Gladkovscsina 4. kurgán 1. sír (Григорьев–Скорый 2012, Рис. 10. alapján). 4: Perebikovci 2. kurgán (Смирнова 1979, Рис. 5. alapján). 4a: sírépítmény rekonstrukció, Perebikovci 2. kurgán (Daragan 2017, Fig. 16. alapján)

- 1 - Csilliki-1 kurgáncsoport. 2 - Csilliki-2 kurgáncsoport. 3 - Csilliki-3 kurgáncsoport. 4 - Csilliki-4 kurgáncsoport. 5 - Majemir 1. kurgán.
 6 - Elebe Szazı 2. 51. kurgán. 7 - Beszsaır 1. kurgán. 8 - Beszsaır 3. kurgán. 9 - Hondıj-1 kurgán. 10 -  szak-Tagısırken 6. mauzoleum.
 11 - Észak-Tagısırken 7. mauzoleum. 12 - Begızi 1. mauzoleum. 13 - Begızi 2. mauzoleum. 14 - Eszıno 1. kurgán. 15 - Verhıij Aszkız
 3. kurgán. 16 - Bakıbulak 12. kurgán. 17 - N rken-2 1. kurgán. 18 - Nazar. 19 - Szerekti-1 10. kurgán. 20 - Talđı-2 2. kurgán. 21 - Karasokı
 9. kurgán. 22 - Kısıgıno 1. 5. kurgán. 23 - Krasnoe Znamıja 1. kurgán. 24 - Zsurovka 407. kurgán. 25 - Repıahovataja mogılla 1. sır.
 26 - Gladkovssına 4. kurgán 1. sır. 27 - Perebıkovci 2. kurgán.

15. k p: Dromosszal ellátott, négyszögletes s irkamr k elterjedése az eurázsiai sztyeppe kelet-európai és ázsiai részén a korai szkita, korai szaka korban